

LEKSİKA

Leksika dildə olan sözlərin cəminə deyilir. Dildə olan bütün sözlər birlikdə dilin leksikasını əmələ gətirir. Dilin lüğət tərkibini öyrənən elm **leksikologiya** adlanır. **Leksikologiya** yunanca iki sözdən (lexikos – söz, loqos – təlim) ibarət olub, dilin müasir vəziyyətində və eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir.

Leksikologiyada sözlərin mahiyyəti, mənası, mənşəyi, inkişaf qanunları, mənaca qrupları öyrənilir. Leksikologiya, həmçinin dilin lüğət tərkibinin aktiv və passiv fondunu, frazeoloji vahidləri və s. tədqiq edir.

Söz dilin əsas vahididir. Sözüün mahiyyəti dedikdə ona xas olan üç cəhət nəzərə alınır. Birinci, söz müəyyən səs kompleksinə malikdir. Yəni hər bir sözüün fonetik tərkibi var. Məsələn, “Azərbaycan” sözü fonetik tərkibinə görə [a],[z],[ə],[r],[b],[a],[y],[c],[a],[n] səslərindən ibarətdir. İkinci, hər bir sözüün müəyyən bir mənası vardır. Sözüün mənası dedikdə, həmin sözüün şüurumuzda yaratdığı məzmun nəzərdə tutulur. Üçüncü, hər bir sözüün mənası müəyyən mənbəyə istinad edir. Yəni mənanın mənbəyi dedikdə, sözlə adlandırılan predmet nəzərdə tutulur. Məsələn, “Azərbaycan” dedikdə, doğma vətənimizi xatırlayırıq.

Deməli, səs kompleksi, məzmun və məna sözüün üç əsas cəhətidir.

Sözlər əşya, hərəkət, əlamət, miqdar, zaman, məkan, tərz və s. ifadə etməyə xidmət edir. “Söz – ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən... fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir” (S. Cəfərov, “Müasir Azərbaycan dili”, Bakı, 2007). Hər bir sözüün həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır.

Sözüün leksik və qrammatik mənası

Hər bir söz müəyyən məna ifadə edir. Sözüün əsas vəzifəsi əşya, hadisə, hərəkət və s. adlandırmaqdır. Azərbaycan dilində bütün söz kökləri leksik və qrammatik mənası olan müstəqil sözlərdir.

Sözüün leksik mənası dedikdə, onun əsas lüğəvi mənası, birbaşa ifadə etdiyi məna nəzərdə tutulur. Leksik məna konkret predmet barədə olan məlumat, həmin sözü deyərəkən nəyi başa düşməyimizdir.

Sözüün leksik mənasını müxtəlif yollarla izah etmək olar:

1. Həmin sözə yaxın mənalı söz seçməklə (zəngin – varlı – dövlətli, aramla – sakit – tələsmədən).
2. Sözüün məzmun, əlamət və xüsusiyyətlərini izah etməklə (dalbadal – arasıkəsilmədən, ardıcıl).
3. Mürəkkəb sözüün tərkib hissələrinin mənasını açmaqla (üçbucaq – bucaqlarının sayı üç olan fiqur, enliyarpaqlı – yarpaqları enli olan).
4. Sözə əks mənalı söz seçməklə (yaxşı-pis, düz - əyri, irəli – geri) və s.

Sözüün qrammatik mənası dedikdə, sözüün hansı nitq hissəsinə aid olması və həmin nitq hissəsinə aid xüsusiyyətlərin daşınması nəzərdə tutulur. Məsələn, “dərzi” sözü leksik mənasına görə “paltar biçib-tikən usta” deməkdirsə, qrammatik mənasına görə isimdir, adlıq haldadır və təkdədir.

Sözüün lüğəvi mənasının dəyişməsi qrammatik mənanın dəyişməsinə də səbəb ola bilər. Məsələn, yaz – fəsil (isim), yaz – yazmaq hərəkət (feil).

Sözüün həqiqi və məcazi mənası

Söz özündə müəyyən mənanı daşıyır. Bu məna əşyaları, hadisələri bir-birindən ayırmağa, onları fərqləndirməyə, eyniləşdirməyə və s. imkan verir. Bütün sözlər müəyyən məna ifadə edir, mənalılar isə sözlərdə yaşayır. Cəmiyyətin dəyişməsi, əşya və hadisələrin dəyişməsi, dini və

ictimai qaydalardakı dəyişikliklər və s. səbəbilə zaman – zaman bəzi sözlərin mənası da dəyişir. Belə ki, sözlərin mənası genişlənə bilər və darala bilər. Sözlərin yeni törəmə mənalarının yaranması, sinonimlərinin əmələ gəlməsi ilə söz öz mənasını genişləndirir (imtahan, yoldaş və s.). Sözlərin mənaca daralması isə əvvəllər bir neçə mənə ifadə edə bilən sözlərin zamanla yalnız bir mənada işlədilməsidir (aş, tütün və s.). Deməli, tarixi inkişaf prosesində bəzi sözlər əlavə yeni mənalar kəsb etməklə yanaşı, bəzilərinin mənaları unudulur. Sözlərin törəmə mənalarından yeni məcazi mənalar yaranır.

Dilimizdəki sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilir. Söz tələffüz edilərkən ağıla gələn ilk mənə həqiqi mənədir. Həqiqi mənə sözdə əsasdır. İnsanlara məxsus müəyyən hərəkətləri əşyalara, hadisələrə və s. aid etmək nəticəsində meydana çıxan sonrakı mənə isə məcazi mənədir: insanın ayağı (həqiqi) – kəndin ayağı (məcazi), insanın qolu (həqiqi) – çayın qolu (məcazi), uşaq yatdı (həqiqi) – külək yatdı (məcazi). Məcəzi mənə sözdə qeyri - əsasdır. Sözlərin əsas mənası olmasa, məcazi mənə da ola bilməz. Yəni məcazi mənə həqiqi mənə vasitəsilə predmetə aid olur.

Bədii əsərlərdə sözlərin məcazi mənalarından daha geniş istifadə olunur. Məsələn, *soyuq hava*, *soyuq su* ifadələrində *soyuq* sözü həqiqi mə'nasında, *soyuq adam*, *soyuq münasibət* ifadələrində isə məcazi mə'nada işlənmişdir.

Təkmənəli və çoxmənəli sözlər

Sözlər müxtəlif əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət, zaman, məkan və s. mənaları ifadə edir. Bu sözlər dildə birdən-birə yaranmır, onlar dildə müəyyən ictimai hadisə, əlaqə və münasibətləri ifadə edərək yaranır. Sözlər səs tərkibinə, mənalarına və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Dilimizdə eyni səs tərkibinə malik olub müxtəlif mənaları ifadə edən, eyni səs tərkibinə malik olub bir sözün müxtəlif mənə çalarlarını ifadə edən, həm də müxtəlif səs tərkibinə malik olub yaxın mənaları bildirən çoxlu sayda sözlər vardır.

Öz əsas mə'nasından əlavə məcazi mə'nasında işlənə bilməyən, yalnız bir leksik mənası olan sözlərə **təkmənəli** sözlər deyilir. Məsələn; metro, alma, sarı, doqquz, sığırçın və s.

Sözlərin ilk mənasından müxtəlif yeni mənə çalarları əmələ gələ bilər.

Eyni leksik mənə ilə bağlı olub bu və ya digər cəhətdən bir – birilə oxşar əlamətlərə malik əşyaları, yaxın mənaları bildirən sözlərə **çoxmənəli** sözlər deyilir. Eyni leksik mənə ilə bağlı olub bu və ya digər cəhətdən bir – birilə oxşar əlamətlərə malik əşyaları, yaxın mənaları bildirən sözlərə **çoxmənəli** sözlər deyilir.

Məsələn:

GÖZ (əsas mə'nada): insanın gözü, balığın gözü, quşun gözü.

GÖZ (törəmə mə'nada): bulağın gözü, yaranın gözü, şikafın gözü, yeddi göz, gözə gəlmək, göz oxşamaq, göz qoymaq.

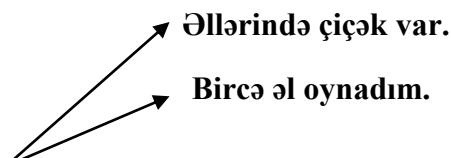
BAŞ (əsas mə'nada): insanın başı, balığın başı, quşun başı.

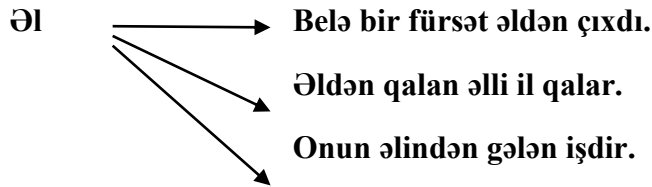
BAŞ (törəmə mə'nada): kəndin başı, arxın başı, şikafın başı, baş nazir, baş mühəndis, baş məsələ, məclisin başı və s.

DÜŞMƏK (əsas mə'nada): yerə düşmək, maşından düşmək, nərdivandan düşmək.

DÜŞMƏK (törəmə mə'nada): başa düşmək, göydən düşmək, işə düşmək, dilə düşmək, əsir düşmək, eşqə düşmək, dərddə düşmək, əldən düşmək, gözdən düşmək və s.

Söz əvvəl təkmənəli kimi işlədilir, sonra mənasını genişləndirir və çoxmənəli söz kimi işlənir. Çoxmənəli sözlərin əsas əlaməti odur ki, onlar hansı məqamda və hansı mənalarda işlənməsindən asılı olmayaraq, hamısını ümumi bir mənə birləşdirir, hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalar bir məfhumun ətrafında toplanır, onlar oxşar əlamət bildirir, törəmə mənalar əsas mənə ilə bağlı olur.

Çoxmənalı sözlərin dildə geniş yayılması dili zənginləşdirir. Çoxmənalı sözlər bütün nitq hissələrində təsadüf olunur. Lakin Azərbaycan dilində daha çox **isimlər, sifətlər və fe'llər** çoxmənalı sözlər kimi çıxış edir. Məsələn; *baş, göz, qaş, qol, dil, diş, ağız, burun, boğaz, ayaq, maşın, acı, şirin, kök, güclü, dolu, yumşaq, bərk, ağır, yüngül, getmək, qaçmaq, qalmaq, baxmaq, düşmək, bişmək, çıxmaq və s.*

Çoxmənalılıq sözlərin törəmə mənalarının məcazlaşması və əsas mənə ətrafında birləşməsinin nəticəsidir. Çoxmənalı sözlər həmişə eyni nitq hissəsinə aid olur. Dilimizdə daha çox çoxmənalı söz kimi işlənən sözlər bunlardır: dil, göz, baş, qol, ağız, burun, baş, boğaz, qaş, yol, əl, ayaq, acı, şirin, kök, dolu, atmaq, qaçmaq, baxmaq, kəsmək, getmək və s.

Didəki bütün sözlər çoxmənalı ola bilmir. Çoxmənalı sözlərdən daha çox bədii üslubda istifadə olunur.

Omonimlər

Omonim sözü yunanca *homos* (oxşar) və *onyama* (ad) sözlərindən əmələ gəlib, dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Fonetik tərkibinə görə eyni olub, tələffüz və yazılışca fərqlənməyən, lakin müxtəlif leksik məzmun daşıyan, bir birindən fərqli mənası olan sözlərə omonimlər deyilir. Məsələn, əqrəb - (saatın əqrəbi, isim), əqrəb – (heyvan, isim); at (atmaq, feil) – at (heyvan adı, isim) və s.

Omonimlik yalnız iki müxtəlif məfhum arasında deyil, daha artıq məfhumları bildirən sözlər arasında da ola bilər. Məsələn, “bal” və “qaz” sözlərinin ifadə etdiyi mənalara nəzər salaq.

Bal: 1. Arıların hasil etdiyi maddə; 2. Qiymətlərin cəmi; 3. Küləyin, dalğanın gücünü bildirən ölçü vahidi; 4. Musiqi ilə keçiriləcək gecə, şənlik.

Qaz: 1. Ev quşlarının biri; 2. Fiziki maddə; 3. Metan qazı; 4. Yeri qazmaq və s.

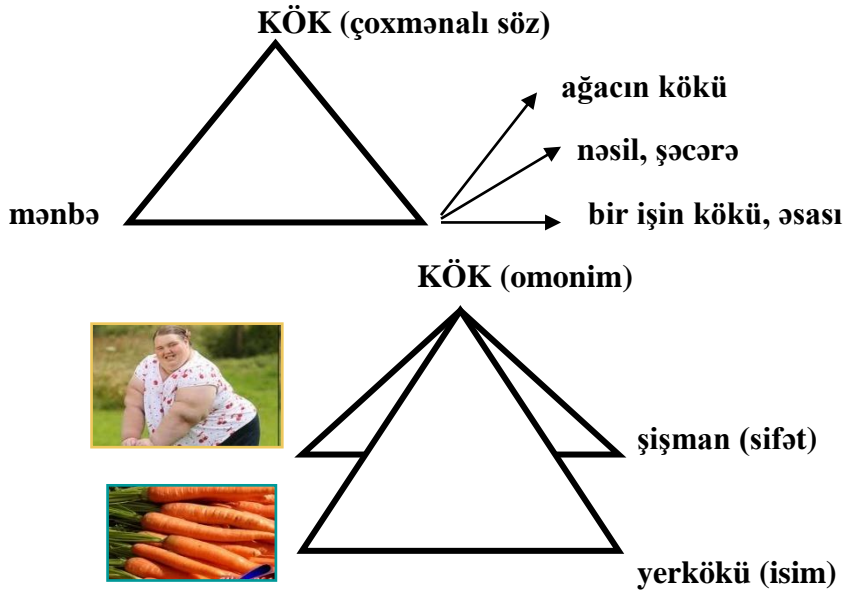
Omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər: Məsələn: bağ (isim, isim); yol (isim, feil); sarı (sifət, feil) və s.

Omonimlər çoxmənalı sözlərə bənzəyir. İstər çoxmənalı sözlərdə, istərsə də omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik olan sözlər müxtəlif mənalar ifadə edir. Lakin onlar arasında fərq vardır:

- Çoxmənalı sözlərdə mənalardan biri əsas olur, digərləri isə ondan törəmə olub əsas mənənin ətrafında birləşir. Yəni çoxmənalılıq sözün əsas mənasının məcazlaşması yolu ilə əmələ gəlir (*həyat yoldaşı, tələbə yoldaşı, yol yoldaşı* və s.). Omonimlər isə tələffüzünə görə eyni olsa da, tamamilə müxtəlif leksik mənaları ifadə edir. Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən əsas fərqi də budur ki, ifadə etdiyi mənalar arasında heç bir bağlılıq yoxdur. Məsələn: top, qan, en, dağ, gül, daş və s.
- Çoxmənalı sözlərin əlavə mənaları yalnız mətn daxilində konkretləşir, omonimlərin mənaları isə mətnsiz də məlum olur.
- Çoxmənalı sözlərin bütün üzvləri eyni bir nitq hissəsinə, omonimlik təşkil edən sözlər isə müxtəlif nitq hissələrinə aid olur.
- Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, omonimlər yalnız həqiqi mənada işlənir.
- Çoxmənalı sözlər obrazlılıq, omonimlər isə cinas yaradır.

Deməli, omonim sözlər tələffüzünə görə eyni olsa da onlar tamamilə müxtəlif leksik mənaları ifadə edir. Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən əsas fərqi də məhz budur ki, ifadə etdiyi mənalar arasında heç bir bağlılıq yoxdur.

Elə sözlər vardır ki, onlar həm omonim, həm də çoxmənalı söz kimi işlənə bilər: *at, tut, boğaz, yar, yay, say, al, quru, ağrı, kök, dil, tut, bel, qaş, qol, yol* və s.

Dilimizdə təsadüfi omonimləşən - əslində omonim olmayan leksik vahidlər də vardır. Bu sözlər müəyyən morfoloji dəyişmələrə məruz qaldıqdan sonra omonim sözlərə oxşayır. Omoqraflar (yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan sözlər), omofonlar (yalnız səslənməsinə görə oxşar olan sözlər), omoformlar (müxtəlif qrammatik şəkilçilər qəbul etdikdən sonra oxşar olan sözlər) omonimlərə oxşar söz qruplarıdır. Bunlar təsadüfi omonimləşən, əslində omonim olmayan sözlərdir. Aşağıdakı sözlər omonim kimi götürülə bilməz:

- Ümumi və xüsusi isimlər: Lalə (gül) və Lalə (ad)
- Xüsusi isimlər: Savalan (dağ adı) və Savalan (şəxs adı)
- Eyni cür yazılıb, vurğularına görə fərqlənən sözlər: gəli`n, alı`n (isim), gə`lin, a`lın (feil) və s.
- Yazılışı, tələffüzü eyni, lakin kökləri müxtəlif olan sözlər: [biç+i`n] – [bi`ç+in], [əsi`r – [əs+i`r], [a`l+ma] – [alma`], [mədəni`] – [mə:də+ni`] və s.
- Səzlənməsinə görə eyniləşən, yazılışı fərqli olan sözlər (paronimlər): mətn – mətin, kəsir – kəsir, əmr – əmir və s.

Dilimizdə omonimlərin yaranmasının bir çox yolları vardır. Omonimlər ən çox çoxmənalı sözlərin və alınmaların hesabına əmələ gəlir. Çoxmənalı sözün törəmə mə'nalarından biri zaman keçdikdə əvvəlki əsas mə'nasından uzaqlaşır, əvvəlki mə'na ilə əlaqəsini itirir və tamamilə yeni mə'na kəsb edir. Məsələn: Yer kürəsi peykinin adını bildiren “Ay” sözündən 30 gün mə'nasında işlənən “ay” sözü törənmişdir.

Alınma sözlər hesabına omonimlərin yaranması o zaman baş verir ki, başqa dillərdən dilimizə keçən sözün fonetik tərkibi dilimizdə olan hər hansı bir sözün fonetik tərkibi ilə eyni olur. Məsələn: qol – futbol oyununda topun darvazadan keçirilməsi, qol – insanın bədən üzvü; divan – taxt, divan – külliyyat; zər – qızıl, zər – nərd daşı və s.

Alınma sözlər hesabına əmələ gələn omonimlərin ya hamısı alınma və yaxud biri alınma, biri isə milli söz olur: bürc (ər.) – qüllə, bürc (ər.) – ulduzlar qrupu; həlim (ər.) – sakit, həlim (azərb.) – düyü bişmiş və s.

Sinonimlər

Dilimizdə elə əşya, hadisə, hərəkət, və s. adları vardır ki, onlar bir sözlə deyil, bir neçə sözlə ifadə oluna bilər. Məsələn: uca – hündür – yüksək, zəngin – varlı – dövlətli – imkanlı və s. Eyni anlayışın, məfhumun, məzmunun bir-birinə yaxın mə'nada bildiren sözlər sinonimlər

deyilir. Sinonim yunan sözü olub, eyni adlı deməkdir. Sinonimlər bir anlayışın müxtəlif mə'nə incəliklərini bildirir.

Bir ümumi məna ilə əlaqədar olub, bir məfhumu müxtəlif şəkildə adlandıran, leksik – semantik variantlarına görə eyniləşən, mənacə yaxın sözlərə **sinonim** deyilir (H. H. Həsənov, “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”, Bakı, 1988, səh. 64).

Sinonimlərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Sinonimlərdə mənacə yaxınlıq və ya məna ümumiliyi olmalıdır: nəm – yaş – islanmış, отырмаг - əyləşmək və s.
- Sinonimlər mənacə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olub sinonim cərgə yaradırlar. Biri biri ilə sinonim münasibətdə olan sözlərə “sinonim cərgə” deyilir. Sinonim cərgədə iki və daha artıq söz olur: bərk - möhkəm, arxa – dal – geri, vahid – tək – bir – yalnız – yeganə, igid – cəsur – qoçaq – qəhrəman – qorxmaz – mərd – şücaətli və s.
- Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur: yaş –nəm – sulu (sifət), nə vaxt – haçan - nə zaman (əvəzlik), amma – ancaq – lakin - fəqət (bağlayıcı) və s.
- Sinonimlər quruluşca müxtəlif ola bilərlər: gözəl – göyçək – yaraşıq+lı və s.
- Daha çox isim, sifət və feillər sinonim olurlar: dünya – cahan – aləm – kainat, sıx – kip – möhkəm, tutmaq – saxlamaq və s.
- Sinonimlərə daha çox bədii üslubda rast gəlinir. Hər hansı bir ifadənin tə'sirini, bədiiliyini artırmaq üçün sinonim sözlərdən geniş istifadə olunur.
- Dilimiz sinonimlərlə zəngindir. Sinonimlər fikri daha dəqiq ifadə edir və yersiz təkrarın qarşısını alır. Bəzən fikrin daha qüvvətli çıxması üçün sinonimlər təkrar işlənir.
- Eyniköklü sözlər sinonim ola bilmir: biçərə - çarəsiz, bikef – kefsiz və s.

Dilimizdə elə sözlər də var ki, onlar müxtəlif səs tərkibinə malik olsalar da mənacə tamamilə eyni məfhumu bildirir. Belə sözlərə **doublet** deyilir. Bu sözlərin biri öz dilimizə, digəri isə başqa dilə məxsus olur. Məsələn: çeşmək, gözlük, eynək; qara, siyah; ürək, qəlb; səksən, həştad və s.

Sinonimlər eyni nitq hissəsinə aid olur.

Antonimlər

Antonim yunanca anti - əks, onyma – ad sözlərindən əmələ gəlib, mənacə bir-birinə əks olan sözlərə deyilir. Məsələn: yaxşı - pis, gecə - gündüz, tez – gec, yaxın – uzaq, az- çox və s.

Antonimlik kəmiyyət, keyfiyyət, zaman, məkan və s. məzmunlu müxtəlif sözlərin mənacə qarşı-qarşı qoyulmasıdır. Antonimləri təşkil edən sözlər müxtəlif fonetik tərkibə malik olmalıdır (gəl – get, sus – danış və s.), inkarlıq şəkildələri əlavə etməklə əmələ gələn qarşılaşdırma (gəl – gəlmə, sus – susma və s.) antonim yaratmır. Antonimlər müxtəlif köklü sözlər olmalıdır.

Dilimizin lüğət tərkibində mənşəyinə görə həm milli, həm də alınma sözlər vardır. Bunu nəzərə alaraq əmələgəlməsinə görə antonimləri üç cür qruplaşdırmaq olar:

- 1) öz sözlərimizdən ibarət olan antonimlər (tez – gec, yaxın – uzaq, gəl – get və s.);
- 2) biri milli, digəri alınma olan antonimlər (sağlam – xəstə, varlı – kasıb və s.);
- 3) hər ikisi alınma olan antonimlər (daxili – xarici, şad – məyus və s.).

Antonimlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Əsas nitq hissələrinin, demək olar ki, hamısında antonimlər vardır: gecə - gündüz, ağ – qara, az – çox, ağlamaq – gülmək və s. Lakin antonimlərə isim, sifət, feil və zərflərdə daha çox rast gəlinir.

Antonim sözlərin hər birinin ayrılıqda bir neçə omonimi və sinonimi olur. Məsələn, yaman sözü (yaxşı və pis mənələrdə işlənərək omonim, yaman (yaraşdı) - yaxşı (yaraşdı), yaman (söz) – pis (söz) sinonim olur.

Antonimlər çox mə'nalı sözlər arasında da vardır. Çox mə'nalı sözlərin əsas mə'naları antonim ola bilər. Məsələn: Ayaq - baş, almaq – vermək və s.

Antonimlər, əsasən, qoşa işlədilir: kök – arıq, cılız – pəzəvəng və s.

Antonimlər quruluşca müxtəlif olur: ac – tox (sadə, sadə), dolu – boş (düzəltmə və sadə), giriş – çıxış, (düzəltmə - düzəltmə), tez-tez – gec-gec (mürəkkəb, mürəkkəb) və s.

Antonimlər sözün və ifadənin mənasını qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bədi ədəbiyyatda antonimlərdən çox istifadə olunur. Məsələn: İgid ömründə bir yol ölür, qorxaq gündə yüz yol (atalar sözü).

Antonimlər dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində də rol oynayır. Bir çox mürəkkəb sözlər məhz antonimlərdən yaranmışdır: az – çox, baş – ayaq, sual – cavab və s.

Antonim sözlər məcazi mənə kəsb edib substantivləşən zaman antiteza olur. Məsələn, göz yaşı içində gülüş, ölü dirilər, zülmətli gündüz və s. Antitezalar aydın və təsirli mənzərə, müqayisə səciyyəli obrazlar yaratmaq üçün işlədilir.